

РОЗДІЛ ІІ ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

*І.Я. Дзира
(м. Київ)*

ПРАЦІ ЗІ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ЛІТОПИСАННЯ У РЕЦЕНЗІЯХ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

В колосальній науковій спадщині М.С. Грушевського помітне місце займає національне джерелознавство, зокрема вивчення літописів – визначних пам'яток українського письменства, історичної думки та культури. Перш за все слід відзначити, що в багатьох студіях Михайла Сергійовича, присвячених ранній історії слов'ян, Київській Русі й Галицько-Волинській державі, літописи використовуються як один з основних видів джерел.

Літописні матеріали широко залучалися і в численних працях на загальноісторичні теми. Для прикладу варто згадати такі відомі твори, як “Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия”, десяти томну “Історію України-Руси”, “Ілюстровану історію України” та “Очерк истории украинского народа”. Це й не дивно. Адже літописи поряд з інформацією інших писемних джерел, з археологічними пам'ятками, відомостями етнографії, топоніміки, лінгвістики формують ту базу, на котрій проводиться будь-яке наукове вивчення проблем, що належать до давньої української історії.

Ряд статей Грушевського безпосередньо присвячений історико-літературним творам. Ще 1895 р. у VII томі “Записок Наукового товариства імені Шевченка” (ЗНТШ) з'явилися 2 його публікації: “Похвала в. кн. Витовту”, кілька уваг про склад найдавнішої русько-литовської літописи та “Примітки до тексту Галицько-Волинської літописи”. Через 3 роки побачила світ стаття, присвячена проблемі Несторового авторства Початкового літопису й “Життя Феодосія Печерського”. 1901 р. вийшло солідне дослідження про хронологію подій у Галицько-Волинському літописі. Природно, що значне місце було відведено цьому жанру на сторінках 2, 3 та 5-го томів “Історії української літератури”. В останні роки життя вченого почалася розробка проблем козацького літописання¹; У той же період була надрукована розвідка “О так называемой “Львовской летописи”(1498–1648) и её предполагаемом авторе”.

Розуміючи величезну вагу видання історичних джерел, Михайло Сергійович поряд із власними оригінальними студіями розвивав і археографічну діяльність. Як зазначав М. Василенко, “з особливою увагою М.С. Грушевський стежив завжди за науковою літературою, історичною або так чи інакше дотичною до історії України-Руси. Ознайомившись з книжкою, він звичайно висловлював свою думку про неї друком. Бібліографії М.С. Грушевський надає великого значення, і в його науковій діяльності бібліографічні огляди й нотатки посідають чільне місце”². Дійсно, в списках його праць за 1888–1928 рр. зареєстровано 684 рецензії та відгуки.

Загалом праці рецензійного жанру допомагають чіткіше визначити коло творчих інтересів ученого, дають можливість прослідкувати реакцію останнього на злободенні проблеми наукового та суспільного розвитку, конкретизувати його погляди на ті чи інші сторони важливих проблем, уточнити окремі аспекти методики та методології досліджень, особливості стильової манери автора. Варто пам’ятати, що бібліографічні відгуки й рецензійні статті є однією з найоперативніших форм реагування вченого на публікацію нових наукових праць, джерельних матеріалів і періодичних видань. “Отже, – підсумовує О. Ясь, – оцінний аспект і оперативність публікації є головними рисами рецензійних заміток як певного жанру наукової продукції. Відтак для вивчення історії історичної науки рецензійні статті, рецензії та бібліографічні нотатки, огляди є джерелами першорядного значення, бо уможливають докладнішу реконструкцію історичних і суспільно-політичних поглядів, повніше окреслення спектру підходів до розроблення тих чи інших проблем в історичній науці”³. Однак оцінка місця бібліографічних заміток та рецензій у творчій спадщині Грушевського, на жаль, ще не стала об’єктом наукового опрацювання. Та й узагалі, на думку багатьох істориків, “така тема, як “М.С. Грушевський і українська історіографія”, потребує більш глибокої науково-дослідницької розробки... Проблемне історіографічне дослідження сприятиме більш глибокому вивченню історіографічної спадщини М.С. Грушевського, дозволить розкрити процес формування внутрішнього механізму української історичної науки, визначити найбільш ефективний шлях її подальшого розвитку”⁴. В світлі всього вищесказаного вважатимемо дану розвідку невеликою часткою у монументальній мозаїчній картині грушевськознавства.

Після переїзду в 1894 р. до Львова Михайло Сергійович постійно тримав у полі зору літературу, присвячену українському, російському та білоруському літописанню XI–XVIII ст., а також пильно стежив за новими публікаціями відповідних пам’яток. У “Записках НТШ” він створив рецензійний відділ, у якому надрукував 40 відгуків з даної тематики.

За своєю природою 38 із них є типовими рецензійними замітками, що поряд із вихідними відомостями, стислим викладом змісту й основних думок публікації містять і певні критичні зауваження. Останні стосуються, як правило, оцінки новизни дослідження, оригінальності вміщених у ньому ідей, методики викладу фактів, джерельної бази, залучення неопублікованих архівних матеріалів, структури праці, її жанрово-стильових особливостей, порівняння з попередніми виданнями тощо. Обсяг критичної частини, як правило, різний. Так само довільні й наявність перерахованих оціночних елементів та їх співвідношення.

Відгук на видання в Полном собрании русских летописей Никонівського літопису є коротенькою анотацією без будь-яких оціночних положень⁵.

Ще одна публікація належить до типових рецензійних статей. У ній обговорення розвідок Богдана Барвінського служить підставою для постановки проблеми й передує тлумаченням і висновкам самого Михайла Сергійовича. Та й надрукована вона, на відміну від інших, не в бібліографічному відділі.

Щоб мати якомога повніше уявлення про присвячені літописанню рецензії Грушевського, на нашу думку, їх слід розділити на три основні групи.

До першої належать відгуки на видання історико-літературних пам'яток. Літописні матеріали – важливе підґрунтя для наукових студій. Від того, як проходять їх пошук і публікація, залежить подальший розвиток історичної та філологічної науки. Адже введення в науковий обіг нових джерел дає можливість пролити світло на донині невідомі аспекти історичного та літературного процесів. Усвідомлюючи це, Михайло Сергійович пильно стежив за пошуковою й видавничою роботою, що велася на ниві східнослов'янського літописання. Як вихованець київської школи В. Антоновича, він добре засвоїв традиції документального дослідження й методику суворої наукової критики. Редакційна робота Грушевського ґрунтувалася на точному відтворенні текстів пам'яток. За словами самого Михайла Сергійовича, це було “правило буквального видання джерел”⁶, яке він застосовував не лише у власній археографічній діяльності, а й висував як вимогу до праць колег.

Наприклад, у рецензії на публікацію кількох літописів у 4-й книзі “Чтений в императорском Обществе истории и древностей российских” за 1898 р.⁷ Грушевський позитивно оцінив видавничу роботу С. Белокурова, відзначивши його старанність. Найбільший інтерес у Михайла Сергійовича викликав варіант Хроніки руської. Прогалини в списку археограф заповнив буквальним передруком з видання професора І. Даниловича, котре на той час уже стало бібліографічною рідкістю. Опонент

шкодував тільки з того приводу, що всі екстравагантності Супрасльського кодексу відзначені не безпосередньо в тексті, а в додатках. Торкаючись питань передачі тексту, Грушевський разом з цим підкреслив, що, як пізніші копії, дані твори не заслуговують на передачу всіх палеографічних тонкостей. А от передмова до видання зазнала серйозної критики. По-перше, рецензент закинув Белокурову повну необізнаність із літературою з даного питання. По-друге, наголосив, що генезу Хроніки руської не можна вивчати без зв'язку з питанням про створення Літописця великих князів литовських, як це зробив упорядник.

Михайло Сергійович у цілому негативно оцінив діяльність Петербурзької археографічної комісії у справі видання західноруських літописів. Особливо його обурював той факт, що дана установа майже на 50 років затягнула публікацію цих пам'яток. За такий час деякі списки встигли загубитися в архіві комісії, а “секретне видання” 1893 р., як іронічно зауважив критик, “мало кому удалося й бачити”. Адже його тираж становив усього 50 примірників.

Тому М. Грушевський всіляко вітав публікацію в 1903 р. молодим одеським дослідником Б. Вахевичем Західноруського літопису за Рум'янцевським списком⁸. Найбільшу цінність у даній пам'ятці, на думку Михайла Сергійовича, становило те, що вона суцільно зв'язує легендарну історію Литви з давнішим русько-литовським літописом, що в чистішій формі зберігся в кодексах, надрукованих І. Даниловичем і А. Поповим. Незважаючи на відсутність яких-небудь важливих оригінальних звісток, підкреслив рецензент, Рум'янцевський список становить безперечний інтерес для історії білоруського літописання.

Видання західноруських літописів, що, нарешті, побачило світ у Петербурзі в 1907 р., не справдило основних надій, які на нього покладалися Грушевським. Для старшої редакції, крім деяких варіантів, воно не дало нічого нового. Середня редакція збагатилася досить цікавим списком Євреїнова з кінця XVII ст. І, нарешті, ширшу редакцію представляли вже відомі матеріали. Розчарувавшись у можливості відкриття нових списків білоруських літописів, рецензент дав цінну методологічну вказівку дослідникам: “Якихось одкровень в цій сфері нема що сподіватись і треба братися до студіювання того матеріалу, який маємо, та з нього витягати все можливе для пізнання культурного і суспільного життя тих часів”⁹.

Майже п'ятдесятирічна затримка видання, на погляд Михайла Сергійовича, паралізувала будь-які дослідження західноруських літописів. Ніхто не хотів братися за публікацію текстів, побоюючись, що корпус археографічної комісії в будь-який момент може побачити світ і позбавити значення інші видання. Історіографи теж не хотіли займатися глибоким дослідженням. Адже зібраний комісією й ще невідомий науці

матеріал міг спростувати їхні висновки або внести до них серйозні корективи.

Прикрі гадки в Грушевського викликав також той неприємний факт, що автори передмови, скориставшись його статтею “Похвала в. кн. Витовту”, кілька уваг про склад найдавнішої русько-литовської літописи”, не зробили на неї посилань. “Чи ненароком?” – завершує риторичним запитанням свою рецензію Михайло Сергійович.

Обговорюючи 3-тє видання Іпатіївського літопису, Грушевський вважає невинуватим те, що петербурзькі археографи поклали в його основу тільки Іпатіївський список. Адже стосовно частини, котра містить виклад подій галицько-волинської історії ХІІІ ст., Іпатіївський кодекс дає пізнішу редакцію порівняно з Хлебниковською чи Погодінською версіями. Позитивним моментом рецензент вважав використання в додатку копії Погодінського списку, що була складена наприкінці ХVІ-ІІ ст. для Нарушевича. На відміну від протографа, у ній збереглася кінцівка, де зазначалося, що тодішній Погодінський список було складено в 1621 р. у Животові для князя Стефана Четвертинського¹⁰.

Практика підказувала Грушевському, що оскільки виданнями джерел користується не одне десятиріччя багато різних дослідників, то необхідно турбуватися про економію праці цих учених, видавати зручні для вивчення тексти, які б задовольняли вимоги різних наукових дисциплін. На думку Михайла Сергійовича, видання Петербурзької археографічної комісії “робилися з занадто малим оглядом на потреби історичного ужитку, а тепер з переходом до спеціалістів-філологів ця тенденція ще зміцнилася. Тексти видаються так, якби призначалися до ужитку філологів і тільки...”¹¹. З іншого боку, Грушевський прекрасно усвідомлював, що до видань, які використовуються для філологічних цілей, висувають одні вимоги, а до публікацій, котрі призначатимуться для історичних чи юридичних студій, – інші. Однак існує певний мінімум вимог, яких зобов’язані дотримуватися всі археографи. Тому він вимагав від петербурзьких колег забезпечити при текстах історико-літературних творів наявність “відсилачів, порівнянь, вказівок джерел, пояснень річевих...”¹².

У цілому позитивно оцінивши видання Львовського літопису, Михайло Сергійович відзначив також серйозні недоліки вступу до нього, оскільки, крім коротких відомостей про списки, що були використані упорядником, там відсутня будь-яка інша характеристика пам’ятки¹³.

Ознайомившись із “Повестью о честнем житии царя и великого князя Феодора Ивановича всея Руссии”, Новым летописцем (т. ХІУ ПСРЛ) та І частиною “Книги Степенной царского родословия” (перша половина ХХІ т. ПСРЛ), Грушевський дійшов висновку, що для української історії особливий інтерес становить житіє митрополита Петра, що

входить до останньої компіляції. Незважаючи на шаблонний риторизм, воно містить кілька повідомлень про події найбільш глухої доби в історії Галицько-Волинського князівства, а саме – початку XIV ст.¹⁴.

До другої, найчисленнішої, групи належали рецензії на низку праць академіка О. Шахматова – видатного представника порівняльно-історичного напрямку у філологічній науці, основоположника східнослов'янської текстології.

Вважаючи, що будь-який літописний список є ланкою у сформованій системі текстів даної пам'ятки, він наголошував на необхідності вивчати кожен твір не ізольовано, а в нерозривному зв'язку з історією як самого літопису, так і всього східнослов'янського літописання. Основні завдання дослідника історико-літературних творів, на думку Олексія Олександровича, полягали у визначенні взаємин між списками, що дійшли до нас; встановленні генетичного зв'язку між збереженими і втраченими текстами; усвідомленні місця списку в загальній історії літопису; виявленні джерел кожного твору. Паралельно з комплексним дослідженням літописів Шахматов запровадив принцип примату свідомих змін тексту над ненавмисними – механічними.

Щоб розпочати скрупульозне порівняльне дослідження пам'яток, на попередньому етапі роботи Олексію Олександровичу необхідно було хоча б приблизно накреслити взаємозв'язки між різними списками, пов'язати їх з тим чи іншим етапом літописання. Така послідовність побудови системи його історії змушувала автора вдаватися до гіпотетичних конструкцій. По-друге, талановитому вченому неодноразово доводилося потрапляти в таке становище, коли тексти не містили фактичного матеріалу, необхідного для переконливого розв'язання тих чи інших питань. Це також приводило до появи сміливих припущень, які відразу ж викликали гостру полеміку його сучасників. Як доводив академік Д. Лихачов, «Гіпотезы Шахматова всегда имели для него только рабочее значение. Он довольно легко отказывался от них – как только частные исследования летописных текстов их опровергали. Они были необходимы ему как предварительный этап работы над конкретными текстами. С помощью гипотез, которые он всегда стремился сделать наиболее вероятным рядом частных наблюдений, А.А. Шахматов создавал себе общее представление о всем ходе развития русского летописания, о соотношении отдельных списков, а затем проверял их дополнительными наблюдениями, конкретными текстологическими исследованиями. Гипотезы нужны были А.А. Шахматову для первоначального, чернового распределения списков, без которого невозможно было производить их сличение. Они не только были «рабочими», имели рабочее значение, но были необходимы и чисто технически»¹⁵. З процитованого

урипка впливає, що Олексій Олександрович встиг намалювати тільки основні взаємозв'язки зводів, а детальна розробка історії літописання стала завданням його наступників. Однак об'єктивна оцінка спадщини О. Шахматова допоможе не тільки усвідомити його місце в східнослов'янській історіографії, а й визначитись із напрямками розвитку літописного джерелознавства. Істотною особливістю праць Олексія Олександровича полягає в тому, що їх позитивний зміст може бути засвоєний, як це наголошував сам автор, тільки шляхом критичного до них підходу. “Поэтому, – робить цілком слушний висновок О.Г. Кузьмін, – необхідно самым внимательным образом отнестись к любым критическим замечаниям в адрес схемы истории летописания А.А. Шахматова независимо от того, считают ли себя критики последователями этого учёного или нет”¹⁶. Сказане вище дає можливість краще зрозуміти те значення, яке належить рецензіям М. Грушевського – одного з найталановитіших та найерудованіших критиків О.Шахматова.

Першою працею останнього, на яку відгукнувся Михайло Сергійович, була розвідка “Несколько слов о Несторовом Житии Феодосия”. Тут російський учений блискуче пояснив суперечності в біографічних вказівках з оповідання про початок Печерського монастиря в “Повісті временних літ” і з “Житія Феодосія” тогочасними літературними методами й історико-літературним жанром “Повісті”. Грушевський же, намагаючись розв'язати це складне питання, міркував виключно як історик, тому і вважав висновки свого колеги, хоч сміливими та дотепними, але малопереконливими. Разом з цим Михайло Сергійович повністю підтримав твердження Шахматова про залежність “Житія Феодосія” від Кирилового “Житія Сави Освященного”. При цьому львівський професор зробив серйозне уточнення, що у творі Нестора ми маємо не окремі ремінісценції, а набагато серйозніший вплив першоджерела, який повинен був “в певній мірі реальність його оповідання обнизити”¹⁷. Звідси випливав важливий висновок, що “навіть в найбільш солідних утворах агіографічних мусимо числитися з наслідуванням готових шаблонів”¹⁸.

На думку М. Грушевського, статті Шахматова “Исходная точка летоисчисления “Повести временных лет” і “Хронология древнейших русских летописных сводов” “мають визначний інтерес, зачіпаючи основні питання, зв'язані з найдавнішою нашою літописсю”¹⁹. Адже Олексію Олександровичу вдалося знайти ключ до ряду дат, пов'язаних з подіями візантійської історії. Вихідною точкою є 852 р. (замість 842 р.). Помилку дослідник пояснює неправильним розрахунком років у літописі патріарха Никифора. Джерелом для встановлення датування послужили продовжена хроніка Амартола й літопис патріарха Никифора. Різниця в хронологічних схемах руських літописів служить Шахматову

для підтвердження його гіпотез про історію редакцій “Повісті”. Як вважав Михайло Сергійович, ця версія “має в собі багато правди і може бути дуже корисною для реконструкції початкової повісті”²⁰, однак доказів, що базуються лише на даних хронології, замало для її повного обґрунтування.

На сторінках 25 тому ЗНТШ Грушевський охарактеризував 3 статті та 1 рецензію Олексія Олександровича²¹. Особливу увагу критика привернула стаття “О Начальном киевском летописном своде”. Сформульована й доведена в ній теза про те, що новгородські літописи використали ізвод, давніший за “Повість временних літ”, становить основу реконструйованої Шахматовим системи давньоруського літописання. Належним чином оцінивши одне з найбільших відкриттів у історії дослідження східнослов’янських літописів, Михайло Сергійович висунув і ряд завдань, які у зв’язку з цим постали на порядку денному: 1) реконструювати Початковий ізвод; 2) визначити його верхню хронологічну межу; 3) встановити склад; 4) з’ясувати, чому його хронологія до 945 р. відрізняється від “Повісті”.

Оцінюючи значення шахматовської класифікації різних списків Печерського патерика, Грушевський слушно відзначив, що вона не може бути цілком певною, оскільки дослідник не зміг особисто опрацювати ряд кодексів, а натомість користався не дуже авторитетними звітками. Особливий інтерес у критика викликала частина розвідки, присвячена редакції 1462 р. та її джерелам. Адже там Олексій Олександрович порушив цілий ряд важливих самостійних тем: про життя преподобного Антонія й Печерський літопис, про послання Феодосія “О латинах” і про відзначення свят.

Повертаючись до теми авторства “Повісті” в рецензії на статтю “Житие Антония и Печерская летопись”, Грушевський продовжував вважати Нестора малопрічетним до початкового літописання. Зіставляючи тексти “Повісті временних літ” та “Житія Феодосія Печерського”, дослідник виявив їх роль у літописах, створених у Києві в 1093–1110 рр. На думку Михайла Сергійовича, найправдоподібніше, що Нестор був автором кількох монастирських записок (наприклад, про відкриття мощей Феодосія), але аж ніяк не всієї пам’ятки.

Зупинимось тепер на висновках Грушевського стосовно статті “Древнейшие редакции Повести временных лет”. Відомо, що в студіях Шахматова особливе місце відводилося початковому літописанню, зокрема історії створення “Повісті” та її редакціям. Це саме та частина спадщини вченого, де найвиразніше виявились як переваги, так і недоліки його методики. Історіографічна оцінка вищеназваної статті виражена М. Грушевським таким чином: прекрасно усвідомлюючи цінність

вибудованої схеми генеалогічних взаємин літописів, він одночасно підкреслював її складність. Адже між другою редакцією “Повісті временних літ” “та тими компіляціями, де автор хоче її шукати, стоять аж три посередні компіляції: “південноруська літопись”, Суздальська компіляція, Софійський временник, всі три для нас, мовляв, затрачені”²². Дорікав Михайло Сергійович своєму колезі й за те, що він тільки побіжно зачепив питання про відношення Воскресенського літопису до так званого Південноруського.

На початку 1900 р. Грушевський приділив увагу двом статтям Олексія Олександровича, присвяченим авторству редакцій Хронографа²³. Михайло Сергійович не висловив зауважень до змісту першої з них, де доводилося авторство Пахомія Логофета і встановлювалося, що Хронограф було складено в 1442 р. У другій розвідці Шахматов стверджував, ніби укладачем Хронографа редакції 1512 р. був старець псковського Єлизарівського монастиря Філофей. В одному із списків пам’ятки дослідник віднайшов географічні статті, записані правдоподібно на підставі оповідань Мисюря Мунехіна, який був у близьких стосунках з Філофеєм. На основі ідеологічного й стильового аналізу текстів Олексій Олександрович і приписав Хронограф авторству останнього. Розуміючи особливості процесу творення редакцій хронографів, Грушевський цілком слушно зауважив, що в даному разі ідейний зміст та стиль не можна вважати переконливими доказами належності твору певному автору. Пізніше припущення Шахматова стосовно авторства Філофея були аргументовано спростовані Н.Н. Масленниковою²⁴. Вона показала, що, зупинившись на схожості в поглядах Філофея й автора Хронографа 1512 р., дослідник не звернув увагу на їх відмінності, а також не врахував усіх псковських ідеологічних течій початку XVI ст.

Глибоке знання джерел та фактичної історії дозволило Грушевському полемізувати з академіком і стосовно змісту II редакції Початкового зводу. Він вважає можливим припущення Олексія Олександровича, що остання утворилася шляхом поповнення першої редакції оповіданнями про греко-руські події, запозиченими з Еллінського літописця. Здогади ж петербурзького вченого, ніби “первісна редакція Повісті... користала з якоїсь біблійно-апокрифічної історії, котрої скорочення маємо в промові філософа до св. Володимира”, на думку критика, є “дуже непевні”²⁵. “...так само непевне, – продовжував Михайло Сергійович, – чи історія розселення людей і історія Володимира (а з тим і промова філософа) входили в склад первісної Повісті...”²⁶. На відміну від Шахматова, він хронологічно обмежив текст короткої версії найдавнішого зводу, який зберігся у 2-й редакції 1-го Новгородського літопису, смертю князя Ігоря, тобто 945 р.²⁷.

В поле зору М. Грушевського потрапила й стаття Олексія Олександровича “Древнеболгарская энциклопедия X века”. Каталог болгарських князів у одній з редакцій Еллінського літописця навів російського дослідника на думку про болгарські корені компіляції. До початкового тексту пам’ятки він зарахував два переклади “Александрії”, старозавітні книги, хроніки Іоанна Малали та Георгія Амартола і ряд інших джерел. Зв’язок, помічений автором між Хронографом 1262 р. й Збірником Святослава 1073 р., дозволив йому включити останній разом з Еллінським літописцем до складу староболгарської енциклопедії. Михайло Сергійович радив колесі бути обережнішим у залученні до першоджерела різноманітних складових різних ізводів Еллінського літописця. Малоімовірно видавалася йому й можливість існування в енциклопедії двох списків “Александрії”. “Та й саме припущення такої великанської енциклопедії й переходу її на Русь (цілої) не дуже усміхається мені”, – закінчував рецензент ²⁸.

У 51-му томі ЗНТШ М. Грушевський повідомив читачів, що академік Шахматов у своїй черговій статті надрукував деякі відомості про нововіднайдений список Супрасльського літопису, “що містить окрім опублікованої Даниловичем літописної компіляції ще дуже цікаві фрагменти руського перекладу Вислицького статуту й частину Печерського патерика, відмінної редакції” ²⁹.

Звернемося тепер до 2-х рецензій Грушевського, у яких розглядаються праці Шахматова, присвячені російським літописам XV – XVI ст. Відомо, що пізнім літописанням Олексій Олександрович займався перш за все для дослідження історії тексту “Повісті временних літ” у пізніх ізводах. Паралельно з цим ішла робота по створенню грандіозної картини російського літописання до XVI ст. включно. Докладно вивчивши 3 статті та одну рецензію, в яких шляхом зіставлення за змістом і композицією окремих уривків і цілих пам’яток визначаються походження та джерела Симеонівського, Троїцького, Єрмолинського, Іоасафівського літописів, Ростовського владичого зводу й Никонівської компіляції, Грушевський зробив справедливий висновок, що в так званому “общерусском” літописанні українського науковця повинні цікавити в першу чергу ті моменти, які сприятимуть визначенню самотності вітчизняного історичного процесу. “Сі спостереження, – переконував своїх українських колег Михайло Сергійович, – інтересні для нас остільки, що дають часом цікаві вказівки на їх варіанти й екстраваганції в звістках із українських земель, установляють їх походження й відносини” ³⁰. Мала безперечно значення і пропозиція критика щодо друкарської передачі потрібних у науковому виданні особливостей рукописів компіляцій. У даній рецензії Грушевський привітав те поєднання історико-літературного

аналізу з досягненнями палеографії, котре застосував Шахматов для спостереження за історією Никонівської компіляції.

На знамените дослідження “Общерусские летописные своды XIV и XV вв.” було підготовлено спеціальну рецензію. Михайло Сергійович назвав “дуже цінною” цю працю, в якій Олексію Олександровичу шляхом порівняльного вивчення багатьох джерел вдалося відновити найважливіші російські зводи та їх редакції. У цілому позитивно оцінивши текстологічні студії, рецензент відзначив і їх певні недоліки. Наприклад, він вважав непереконливою версію Шахматова, нібито одним із джерел Володимирського поліхрону була чернігівська компіляція, що сягала 1287 р. і з якою нібито були знайомі українські літописці. Щоб самому розібратися в цьому питанні, Грушевський провів порівняння шахматовських реконструкцій текстів, звернувши увагу на те, яка інформація наявна, а яка відсутня, і на реальні відомості (імена, географічні назви тощо), а також на редакцію повідомлень. У результаті він побачив, що, починаючи з третього десятиліття XIII ст., у Володимирському поліхроні надзвичайно мало українських звісток. По-друге, “...чернігівської закраски в тих українських звістках так мало, що спеціально чернігівський характер компіляції являється дуже непевним; в кінці – як погодити гадку про існування такої компіляції до р. 1284 з тим фактом, що український компілятор (а він по гадці д. Ш. користав із цієї чернігівської компіляції) майже не використав її для XIII ст.?”³¹. Оскільки саме існування останньої є малоймовірним, то, вважав Грушевський, тим більше зарано говорити про її джерела, як це робить Шахматов. Не міг погодитися Михайло Сергійович також з думкою, ніби автором новгородської редакції Найдавнішого літопису був Аким Корсуняннин, оскільки “традиція про літописну роботу цього корсунського грека не сягає глибше XVIII в. і досить непевна” та й “новгородське походження компіляції, що аж до кінця XI в. послужила підставою для Найдавнішої літописі, дуже неправдоподібне”³². Такого роду влучні зауваження ще раз характеризують Грушевського як тонкого аналітика і критика джерел.

У подібному плані написано й рецензію на “Корсунскую легенду о крещении Владимира”. У своєму дослідженні шляхом логічно-сміслового аналізу тексту “Повісті временних літ” Олексій Олександрович дійшов висновку, що в основі літописного оповідання лежать 2 об’єднані розповіді про хрещення Володимира. В одній ішлося про хрещення його в Києві після “випробування вір”. Згідно з іншою, князь охрестився в Корсуні, виконуючи умову для одруження із сестрою візантійських імператорів. До цього висновку дослідника підштовхнуло й те, що оповідь про корсунське хрещення він знайшов у “Житии Владимира особого

состава” в збірнику купця Плігіна, а оповідь про київське – у “Памяти и похвале князю русскому Володимеру”, в коротких витягах з якогось давнього літопису. Висловивши своє захоплення здогадами Шахматова про походження та зміст корсунської легенди, Грушевський одночасно висловив своє невдоволення його висновками щодо київської повісті. “Тим часом як, – писав Михайло Сергійович, – корсунська легенда виходить повна преінтересного змісту – і билинних мотивів, і фактичних відомостей, і ієрархічних тенденцій, настільки київська виходить, так би сказати, порожнім місцем”³³. Застосувавши той же логічно-смісловий аналіз, він вважав просто неймовірним, щоб киянин XI ст., зібравшись писати про такого популярного героя, як Володимир, не знайшов про нього ніякого цікавого матеріалу й попросту переказав повість про хрещення Бориса. Та й саме існування такої болгарської повісті видається професору малоімовірним.

Серед головних переваг “Разысканий о древнейших русских летописных сводах” Грушевський виділив насамперед принципову новизну та значимість цієї капітальної монографії, а також звернув увагу читачів на оригінальність методичних прийомів автора. Ось що зазначав Михайло Сергійович, оцінюючи величезне значення концепції Олексія Олександровича для студій над давньоруським літописанням: “В праці цій, як і в попередніх, виступає перед нами той же сміливий, дівінаційний ум, що творить і конструює, відважно перекидає мости гіпотез через провалини наших відомостей і навіть для тих, що не годяться йти за ним сими “неготовими дорогами”, приносить з цих сміливих ходів своїх багато інтересного, цінного, не заприміченого досі іншими, що спостеріг гострий зір автора”³⁴.

Звичайно, що Грушевський погоджувався не з усіма висновками Шахматова. Це ж саме стосується й розсіяних у працях останнього гіпотез, особливо тих, що будуються не на наявних фактах, а впливають з гіпотетичних ідей. Хоча Михайло Сергійович чудово розумів, що лише брак необхідного матеріалу примушував Олексія Олександровича вдаватися до дедуктивного методу. Однак, будучи істориком, він гостро відчував недостатність викладеної в “Разысканиях” схеми для тлумачення конкретних літописних матеріалів. “Наука – се непрестанний скептицизм, – підкреслював львівський професор. – Не той недужий, немощний, що зостається при самім аналізі, при самій руйнації, а той здоровий, плодотворящий скептицизм, що веде за собою роботу синтетичну”³⁵. Але це не завадило йому дати об’єктивну оцінку монографії Шахматова. “І без сумніву, – зробив він справедливий висновок, – його книга своїм запасом ідей і концептів послужить новим імпульсом для дослідників різних питань, так чи інакше зв’язаних з староруським літописанням”³⁶.

Після смерті Шахматова Грушевський поставив перед його учнями завдання якомога швидше упорядкувати велику спадщину геніального вченого, яка містить водночас ряд суперечливих моментів. Адже він добре розумів, що багато висновків Олексія Олександровича неодноразово зазнавали змін і в останньому варіанті виглядали незавершеними, частина матеріалу базувалася на філологічній методиці й методології та не була обґрунтована історично, деякі ж ідеї не були оприлюднені через його передчасну кончину. Тому вчений закликав учнів покійного ще за свіжої пам'яті впорядкувати всю відому інформацію. І зробити це треба об'єктивно, утримуючись від власних додатків або чітко відмежовуючи їх від думок учителя. Інакше, висловив своє побоювання Грушевський, “погляди Шахматова на літописання і вся його грандіозна праця на три четвертини вийде з наукового обігу”³⁷.

Михайло Сергійович, звичайно, не обмежився аналізом наукового доробку Олексія Олександровича ізольовано від інших досягнень тогочасних історіографії та джерелознавства, а, навпаки, розглядав його на тлі наукового процесу, звертаючись до праць інших російських і українських учених з цієї ж проблематики.

У IV т. ЗНТШ у 1894 р. Грушевський надрукував відгук на статтю Л. Майкова “К вопросу об “Истории русов”, що у свою чергу була рецензією на розвідку В. Горленка. Михайло Сергійович наголосив, що в середині XIX ст. українські та російські історики піддали суворій критиці численні помилки, перекручення фактів і вигадки, якими наповнений текст пам'ятки, й віднайшли в ній відображення суспільно-політичної ідеології української шляхти. Цим самим вони звели “Історію русів” до “становища історичного памфлета” та примусили відкинути думку про авторство Кониського.

До низки цікавих думок Л. Майкова, що доповнюють або уточнюють доробок попередників, критик відніс інформацію про використання “Історії русів” М. Максимовичем у статті “О поэме Пушкина “Полтава” в историческом отношении”; пояснення, що публікація пам'ятки у “Чтениях Императорского общества истории и древностей российских при московском университете” не викликала особливих перешкод, оскільки уряд на той час був більше занепокоєний не українським шляхетським, а демократичним патріотизмом; твердження про те, ніби один з її авторів був сучасником гетьманування Кирила Розумовського тощо. Грушевському здавалася досить правдоподібною гадка про авторство Григорія й Василя Полетик, яку висловив Майков, хоча для остаточного вирішення питання необхідно було детальніше студіювати “Історію русів” і знайти додаткові докази.

Сміливо утверджуючи власну думку про місце пам'ятки в національній культурі, Михайло Сергійович писав: “Втративши безповоротно

колишнє значення першорядного історичного джерела, “Історія Русов” заховала першорядне значення в історії громадського життя й самосвідомості української громади; це є культурно-історичний факт великої ваги, один з видатніших в українській громаді першої половини цього віку”³⁸. Важливе значення він надавав і глибокому вивченню історичної вартості цього джерела, оскільки вважав, що поряд з вигадками та легендами там міститься чимало важливих об’єктивних фактів з історії Гетьманщини XVIII ст.

Замітка з приводу брошури Степана Сркуля, що з’явилася у XVII т. ЗНТШ, свідчить про постійний інтерес Грушевського й до праць західноєвропейських славістів, присвячених питанням давньоруського літописання. Критик схвально відгукнувся про першу частину розвідки, де йдеться про склад, джерела й походження літопису Нестора. Однак у другій частині Сркулю не вдалося зробити критичну перевірку оповідання про походи Святослава. Цьому, як слушно писав Михайло Сергійович, перешкодило недостатнє опрацювання наукової літератури та відсутність чітких уявлень про хронологічну схему “Повісті”³⁹.

У рецензії на замітку В.Істріна “Хронограф Ипатского списка летописи под 1114 годом”⁴⁰ Грушевський висловив жаль, що її автор не з’ясував походження глос про Сварога й Дажбога з уривку Київського літопису, котрий має дуже важливе значення для східнослов’янської міфології. Твердження Істріна про те, що хронограф, на який покликається в цьому епізоді книжник, є, очевидно, якоюсь компіляцією, тільки титулованою хронографом, на думку Михайла Сергійовича, виглядає гіпотетичним.

Виконаний Є. Щепкіним аналіз літописного тексту у зв’язку з видавничою діяльністю Києво-Печерської лаври використано в одній з рецензій Грушевського спеціально для полеміки з Шахматовим⁴¹. Особливо знадобилося Михайлу Сергійовичу твердження Щепкіна про ідеологічні суперечності в поглядах автора оповідання про Печерський монастир та Нестора, який написав “Житіє Феодосія Печерського”.

Стаття В. Істріна “Хронографы в русской литературе” також була прорецензована Грушевським для того, щоб ознайомити публіку з іншою версією про початок їх появи, ніж та, яку запропонував Шахматов⁴².

У 41-му томі ЗНТШ Грушевський відгукнувся на об’ємну статтю М.В. Шлякова “О Поучении Владимира Мономаха”. Головною заслугою автора Михайло Сергійович вважав встановлення зв’язку твору з різними молитвами і співами першого тижня посту, Прологом, Шестодневом, “поученіями Василя Великого”, словом Антонія Синаїта й іншою богословською літературою.

Проте І та ІІІ частини студії викликали в нього серйозні критичні зауваження. Хоча в першій автор поставив перед собою надзвичайно цікаве завдання – намалювати хронологічну систему пам'ятки, проте, на думку Грушевського, не впорався з ним. Оскільки, як вважав рецензент, дата створення повісті в 1106 р. “для науки не має ніякої певності”, то з нею “падають і інші, зв'язані з тим виводи автора, що взагалі далеко іде в своїх розумованнях і гіпотезах (напр., він знає, що Мономахові сини дістали кожен свій примірник Науки і той, що ми маємо, – списаний з примірника Андрія Мономаховича)”⁴³. Дісталось Шлякову й за незнання найновішої літератури з предмета, що призвело до кількох грубих помилок.

У статтях “Ким свідчився Отокар? Проблема інтерпретації оповідання Галицько-Волинської літописи” та “Прешбурзький з'їзд. У справі спадщини по Бабенбергах” Б. Барвінський звернув увагу на хронологічну суперечність у ряді уривків з пам'ятки. Але смисл цих контроверсій залишився для нього незрозумілим. Усвідомлюючи виняткову роль хронології в літописознавстві, Михайло Сергійович розпочав зі своїм учнем дискусію. Так з'явилася його чудова розвідка “До справи хронологічної зв'язи в Галицько-Волинській літописи. Кілька заміток до статті Б.Барвінського”⁴⁴, в якій замість традиційних міркувань про помилки літописців було поставлено проблему про літочислення й обчислення часу у вищеназваному творі українського літописання.

Головною помилкою Барвінського, на думку Грушевського, було те, що при узгодженні відомостей руського літопису з іноземними джерелами молодий учений віддавав перевагу останнім. Спочатку це призвело до хибного висновку, ніби західноукраїнські книжники довільно переставляли події, а пізніше він вирішив, що в Галицько-Волинському літописі взагалі відсутня будь-яка хронологічна система. Професор Львівського університету підкреслив, що в жодному разі не можна легковажити прийменниковими конструкціями, з допомогою яких автори намагалися чіткіше виражати часову співвіднесеність між подіями. Оповідуючи про якусь з них, літописець іноді міг згадувати при цьому попередні факти або забігати наперед. У ході аналізу подібного уривка, вчив Грушевський, слід перш за все переконатися, що в ньому немає пізнішої вставки, яка розриває первісний хронологічний зв'язок.

Після цього Михайло Сергійович приступив до пояснення датування подій, записаних під 1235, 1252, 1254 та 1257 рр.

Вельми серйозними видаються й тлумачення “темних” місць з 2-х параграфів договору Ігоря з греками в рецензії на замітку М. Некрасова⁴⁵. На думку російського дослідника, у словах “да на роту идут наши хрестьяне” мова йде про підданих Візантії царгородських русинів, які

мають присягати, що у них не переховується збіглий челядник. З цим роз'ясненням його опонент ніяк не міг погодитись, оскільки вважав неможливим, що руські купці могли шукати втікача тільки у візантійських русинів. Адже раб-утікач міг ховатися й у греків. Тому Грушевський запропонував замість “наши хрестьяне” читати “ваши хрестьяне”. Він спростовує й другу думку Некрасова, ніби русин, що прийняв до себе чужого раба, мав заплатити 2 золотники як кару за користування краденим. Насправді, тут мова йде про гроші, які мусив віддати господар особі, яка спіймала та повернула йому втікача. Останнє трактування стало загальноприйнятим в історичній науці.

З точки зору Михайла Сергійовича розвідка К. Покровського “Кометы в русских летописях” “не безінтересна, хоч і дає далеко менше, ніж могла дати”⁴⁶. По-перше, такого роду студія вимагає фахових відомостей з астрономії, а по-друге, ґрунтовного знайомства з укладенням літописів і їх джерелами. На жаль, зазначав критик, автор познайомився з літописами дуже побіжно, “і це відбивається на його статті дуже некорисно”⁴⁷. Бажано було б, продовжував Грушевський, щоб К. Покровський при всіх кометах указав місяці та дні, коли їх можна було спостерігати в “наших краях”, оскільки наявні джерела дозволяють зробити відповідні розрахунки.

Говорячи про “Чтения о древних русских летописях” І. Срезневського⁴⁸, які були видані через 20 років після написання, Грушевський цілком справедливо зазначив, що після останніх наукових відкриттів ця стаття має лише історіографічну вартість.

Звичайно, що Михайло Сергійович не міг оминати капітальну працю В. Іконникова “Опыт русской историографии”. Грушевський підкреслив, що на протигагу сміливому новаторству “Разысканий о древнейших русских летописных сводах” О. Шахматова книжки Іконникова мають консервативний характер. Завданням їх автора було зібрати воедино й підсумувати доробок своїх попередників. “Тим часом як ак. Шахматов, – писав Михайло Сергійович, – держиться самих фактів літописання та його джерел, проф. Іконников бажає представити літописання на широкім тлі політичного й суспільно-культурного життя”⁴⁹, хоча іноді вносить при цьому й багато зайвого. Критик звернув увагу на те, що нахил останнього до нагромадження дрібних деталей, малоцінних подробиць та другорядних фактів часом ускладнює виклад матеріалу й заступає головні думки автора. “Але не даючи повних, випуклих картин, – завершив свої висновки щодо І книги рецензент, – праця містить дійсно дуже багатий запас бібліографічних і взагалі фактичних вказівок, зібраних дуже старанно і скрупульозно, і до них з користю може і мусить звернутися кожний, беручися до якоїсь справи, зв’язаної з старим літописанням”⁵⁰.

Хоч найбільший інтерес для українських дослідників становить II розділ II книги, присвячений західноруському та козацькому літописанню, проте, з точки зору рецензента, написаний він слабше, ніж I і III. Після останніх видань західноруських літописів, підкреслював Грушевський, більшість висновків Іконникова втратила своє значення. Недоліком розділу є й те, що українські пам'ятки літописного та мемуарного характеру розглядаються в ньому без якогось порядку й певної системи. Як політичний памфлет необґрунтовано було вилучено з огляду “Історію русів”, хоч, на погляд Михайла Сергійовича, це – “рідна сестра літописи Величка”⁵¹. Недоцільним, вважає критик, було об’єднання в окремих, III розділ житій, повістей, сказань і подорожей, оскільки одні з них позбавлені історичного значення (наприклад, агіографічні писання й подорожі) і належать до історії літератури, а деякі, що мають історіографічний характер, повинні розглядатися в тісному зв’язку з літописанням. Однак, на думку Грушевського, незважаючи на всі ці огріхи, праця Іконникова залишається дуже корисною як інформаційний підручник.

Окремі зауваження щодо літописного оповідання про княжий з’їзд на Долобському озері в 1103 р. можна знайти в рецензії на статтю Б. Романова “Смердий конь и смерд”⁵². Російський історик намагається довести читачам, що смерди особисто не повинні були брати участь у походах на половців. Їх обов’язком було тільки забезпечення кінями княжих дружинників. Визнаючи наявність сміливих конструктивних думок у Б. Романова, Михайло Сергійович виступив проти намагання тлумачити слово “смерд” лише у вузькому значенні. Адже це робило висновки статті досить гіпотетичними.

Змістовний відгук на 3 замітки Д.В. Айналова з’явився 1909 р. в 90-му томі ЗНТШ. У ньому Грушевський звернув увагу на можливість не лише мистецтвознавчого, а й джерелознавчого дослідження мініатюр Радзивілівського літопису⁵³. Він підкреслив велике значення висновків Айналова про те, що багато малюнків, які збереглися, походять від утрачених прототипів та про творчу самостійність давньоруських мініатюристів. Оскільки на той час ще не існувало якісних репродукцій, Михайло Сергійович закликав вивчати мініатюри за оригіналом.

Порівнявши дослідження літописного оповідання про облогу Корсуна князем Володимиром у статтях О. Шахматова, С. Сркуля й А. Бертъе Деларгарда, Грушевський дійшов наступного висновку: “Тим часом як Шахматов студіює літописи як історик літератури літературний твір, продукт літературної творчості – ті два стають в позицію інтерпретаторів, які перед усім силкуються зміркувати, який реальний, фактичний підклад лежить під оповіданнями наших старих повістей – літописного

оповідання передусім. Становище в самім ґрунті, розуміється, малораціональне”⁵⁴. Михайло Сергійович помітив, що, на відміну від Сркуля, Бертъє Делаярд знехтував роллю політичних мотивів у взаєминах Володимира з Константинополем (на думку останнього, київський князь зовсім не бажав споріднення з імператорським двором, а царівна Анна грала роль заручниці за відправлений полк дружини). Грушевський виступив проти довольного тлумачення літописних текстів Бертъє Делаярдом “задля повзятої наперед гадки, що Володимир не міг цього полку пустити, не діставши всього того, чого хотів, у Царгорода”⁵⁵. Однак, наголосив критик, знання тогочасної воєнної техніки, історично-топографічної картини кампанії дозволили зробити Бертъє Делаярду ряд цікавих пояснень та спостережень. Найбільшу вагу, на думку Грушевського, має те місце розвідки, де автор доводить, що історія облоги велася не від імені обложених, а, так би мовити, на підставі штабного журналу Володимира.

Так само стримано оцінив Михайло Сергійович і статтю М. Присьолкова, в якій розповідається про боротьбу в XI ст. в київських церковних колах двох течій – грецької й опозиційної русько-болгарської. Щоб вивести початки українського чернечого життя з Греції, автор зображує Афон у вигляді метрополії щодо Києво-Печерської лаври. Але, переконаний Грушевський, ці версії недостатньо обґрунтовані, тому залишаються “в сфері гіпотез або фантазій”⁵⁶.

1922 р. у Братиславі було надруковано монографію Є.Ю. Перфецького “Русские летописные своды и их взаимоотношения”. В ній учень академіка О. Шахматова з деякими власними зауваженнями та доповненнями розвиває його теорію про походження давньоруського літописання XI–XII ст. На підставі аналізу Володимирського поліхрону XIV ст. він спробував реставрувати “общерусский” літописний ізвод 1189 р. та визначити його джерела. Михайло Сергійович звернув особливу увагу на те, що Перфецький, як гарячий прихильник шахматовського напрямку в дослідженні літописів, не відмежував власних поглядів від схеми свого попередника. Крім того, захопившись методикою вчителя, Перфецький не зміг застосувати її на такому високому рівні, як це вдалося Шахматову. Тому Грушевський мав підстави стверджувати наступне: те, “що міг собі позволяти (не без великої шкоди для своєї наукової праці, треба сказати) такий високоавторитетний дослідник-ерудит, як покійний Олексій Олександрович...не годиться... вживати науковим робітникам звичайного калібру: громадження гіпотез, недоведених і нерозвинених до кінця висновків, неаргументованих натяків і т. д.”⁵⁷. Чи не найрізкіші нападки Михайла Сергійовича викликала схильність Перфецького до гіпотезування, якою він, до речі, показав

вразливість багатьох положень свого вчителя. Опонент також дорікнув Перфецькому, що він недоречно вип'ячує "общерусскость" літописання XII ст., і наостанок порадив писати українською мовою, оскільки недосконале володіння російською призвело до появи в тексті численних стилістичних курйозів.

Для більш об'єктивного й всебічного відтворення справжнього масштабу спадщини М. Грушевського в історіографічному процесі принципове значення має встановлення мети, підходів та напрямків його рецензійних заміток.

Як стверджує Г.М. Тавризян, "при всем реальном многообразии рецензий есть черта, которую можно считать общей для рецензий любого рода и стиля: это благородное в основе своей стремление рецензента превзойти автора в случае возникновения разногласий мерой приближения к истине, разумеется при всей субъективности её понимания обеими сторонами"⁵⁸. Нехай це виглядає парадоксально, але навіть суб'єктивні погляди, уподобання чи переконання науковця такого рівня, як Михайло Сергійович, містять елементи об'єктивності. По-друге, коли сперечаються спеціалісти типу Шахматова чи Грушевського, то навіть сторона, що помиляється, має рацію в частковому. На думку Любомира Винара, "об'єктивність і критичне ставлення до інтерпретації історичних явищ, аналізи історичних джерел і взагалі реконструкції історичного життя українського народу лежить в основі ІУР і інших історичних творів дослідника"⁵⁹, у тому числі й рецензій. Стосовно оцінок, методики та способів викладу матеріалу в рецензіях Михайла Сергійовича зробив цікаві зауваження М. Василенко. "Бібліографічні відгуки його, – пише дослідник, – не мають формального характеру. Фактичний бік їх, заперечення проти авторових гадки й висвітлення фактів, спроба висвітлити ці факти з власного погляду і з погляду загальної концепції української історії надають відгукам М.С. Грушевського про книжки наукового інтересу й наукової ваги"⁶⁰. Одержані в них концептуальні положення відразу ж створили базу для наступних студій, висунули актуальні питання, над якими працюють уже кілька поколінь історіографів. Провівши історіографічний аналіз наукового доробку групи дослідників східнослов'янського літописання, Михайло Сергійович зміг виконати складне та відповідальне завдання – в концентрованій формі він подав найвагоміші творчі здобутки провідних російських учених кінця XIX – початку XX ст. і таким чином посприяв оперативному залученню їхньої спадщини для використання її істориками українських земель, зокрема Галичини. З іншого боку, розглянуті рецензії зробили суттєвий внесок у процес виокремлення української історіографії від польської та російської, який відбувався у той період. Отже, рецензії М. Грушевського,

що характеризуються солідністю, глибиною думки і прагненням відтворити історичну реальність, були черговим важливим кроком у напрямку пізнання та осмислення розвитку національного літописання.

¹ Див.: *Грушевский М.С.* Самовидец Руины и его позднейшие отражения // Труды Института славяноведения Академии наук СССР. – Т.1. – Л., 1932. – С. 157–192; Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений // Известия АН СССР. – VII серия. – Отд. общественных наук. – Л., 1934. – № 3. – С. 215–223; 3 історичної фабулістики кінця XVIII в. // Академику Н.Я. Марру. Юбилейный сборник. – М. – Л., 1935. – С. 607–611.

² *Василенко М.* Проф. М.С. Грушевський як історик // Український історик. – Т.1–4 (132–135). – Нью-Йорк – Торонто, 1997. – С. 148.

³ *Ясь О.* Рецензія як вид наукової продукції (Кілька думок до постановки проблеми) // На службі Клію. Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – К. – Нью-Йорк, 2000. – С. 660.

⁴ *Гоцуляк В.* До оцінки львівського періоду історичної школи Грушевського // Український історик. – Т.1–4 (128–131). – Нью-Йорк – Торонто, 1996. – С. 256.

⁵ Див.: *Грушевський М.С.* Рец. на: *Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографическою комиссиею.* – Т.ХІ. – СПб., 1897. – VII, 254 с. // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* – Т.ХХІІ. – Львів, 1898. – Бібл. – С. 26.

⁶ Див.: *Джерела до історії України-Руси.* – Т.ІІ. – Львів, 1897. – С. VI.

⁷ Див.: *Грушевський М.С.* Рец. на: *Русские летописи. I. Летописец патр. Никифора. II. Летописец Переяславля-Суздальского. III. Хроника русская (Летописец вкратце) проф. И.Даниловича. По рукописи, принадлежащей Н.П.Никифорову. С предисловием Сергея Белокурова // Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских при Московском университете.* – Кн.4. – Отд.І. – 1898. – С. III–LII, 1–90 // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* – Т.ХХХІІІ. – Львів, 1900. – Бібл. – С. 5.

⁸ Див.: *Грушевський М.С.* Рец. на: *Вахевич Б.А.* Западнорусская летопись по списку Румянцевского музея. – Одесса, 1903. – XI, 53 с. (окрема відбитка з XXIV т. *Записок Одеського історичного товариства*) // Там само. – Т.ІІ. – Львів, 1903. – Бібл. – С. 28–29.

⁹ *Грушевський М.С.* Рец. на: *Западнорусские летописи. Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению имп. Археографическою комиссиею.* – Т.ХVІІ. – СПб., 1907. – XIII с., 616 стлб., 617–648 с. // Там само. – Т. LXXXVI. – Львів, 1908. – Бібл. – С. 225.

¹⁰ Див.: *Грушевський М.С.* Рец. на: Ипатьевская летопись. Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению императорскою Археографическою комиссиею. – Т. II. – Изд. 2-е. – СПб., 1908. – XVI с., 938 стлб. // Там само. – Т. LXXXV. – Львів, 1908. – Бібл. – С. 196–198.

¹¹ Там само. – С. 198.

¹² Там само.

¹³ Див.: *Грушевський М.С.* Рец. на: Львовская летопись. Часть 1. Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению имп. Археографическою комиссиею. – Т. XX, первая половина. – СПб., 1910. – Т. IV, 418 с. // Там само. – Т. С III. – Львів, 1911. – Бібл. – С. 218–219.

¹⁴ Див.: *Грушевський М.С.* Рец. на: Книга Степенная царского родословия. Ч. I. Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению имп. Археографическою комиссиею. – Т. XXI, первая половина. – СПб., 1908. – VII, 342 с.; Повесть о честном житии царя и великого князя Феодора Ивановича всея России. Новый летописец. Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению имп. Археографическою комиссиею. – Т. XIV, первая половина, – СПб., 1910. – I, 154 с. // Там само. – Т. CIV. – Львів, 1911. – Бібл. – С. 208.

¹⁵ *Лихачев Д.С.* Текстология. – М. – Л., 1962. – С. 363.

¹⁶ *Кузьмин А.Г.* Русские летописи как источник по истории древней Руси. – Рязань, 1969. – С. 18.

¹⁷ *Грушевський М.С.* Рец. на: Шахматов А.А. Несколько слов о Несторовом Житии Феодосия // Известия Отделения русского языка и словесности имп. Академии наук. – Т. I. – СПб., 1896. – С. 46–65 // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. XVII. – Львів, 1897. – Бібл. – С. 4.

¹⁸ Там само.

¹⁹ *Грушевський М.С.* Рец. на: Шахматов А.А. Исходная точка летосчисления “Повести временных лет” // Журнал Министерства народного просвещения. – 1897. – № 3. Отд. 2. – С. 217–222; *Шахматов А.А.* Хронология древнейших русских летописных сводов // Журнал Министерства народного просвещения. – 1897. – № 4. – Отд. 2. – С. 463–482 // Там само. – Т. XXI. – Львів, 1898. – Бібл. – С. 4–5.

²⁰ Там само. – С. 6.

²¹ Див.: *Грушевський М.С.* Рец. на: Шахматов А.А. О начальном киевском летописном своде. – М., 1897. – 58 с. (Отдельный оттиск из журнала Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Кн. 3. – 1897. – Отд. III. – С. 1–58); *Шахматов А.А.* Киево-Печерский патерик и Печерская летопись // Известия Отделения русского языка и словесности имп. Академии наук. – Т. II. – Кн. 3. – СПб., 1897. – С. 795–844; *Шахматов А.А.* Житие Антония и Печерская летопись // Журнал Министерства народного просвещения. – 1898. – № 3. – Отд. 2. – С. 105–149; *Шахматов А.А.* Отзыв о сочинении: Eugen Scepkin. Zur Nestorfrage // Известия Отделения русского языка и словесности имп. Академии наук. – Т. III. – Кн. I. – СПб., 1898. – С. 116–130 // Там само. – Т. XXV. – Львів, 1898. – Бібл. – С. 8–12.

- ²² *Грушевський М.С.* Рец. на: Шахматов А.А. Древнейшие редакции Повести временных лет // Журнал Министерства народного просвещения. – 1897. – №10. – Отд. 2. – С. 209–259 // Там само. – Т.XXXIV. – Львів, 1900. – Бібл. – С. 8.
- ²³ Див.: *Грушевський М.С.* Рец. на: Шахматов А.А. Пахомий Логофет и Хронограф // Журнал Министерства народного просвещения. – 1899. – №1. – Отд.2. – С. 200–207; *Шахматов А.А.* Путешествие М.Г.Мисюря Мунехина на Восток и Хронограф ред. 1512 г. // Известия Отделения русского языка и словесности имп. Академии наук. – Т.IV. – Кн.1. – СПб., 1899. – С. 200–222 // Там само. – С. 11–12.
- ²⁴ Див.: *Масленникова Н.Н.* Идеологическая борьба в псковской литературе в период образования Русского централизованного государства // Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР. – Т.VIII. – М. – Л., 1951. – С. 187–217.
- ²⁵ *Грушевський М.С.* Рец. на: Шахматов А.А. Начальный киевский летописный свод и его источники // Юбилейный сборник в честь Всеволода Федоровича Миллера, изданный его учениками и почитателями. – М., 1900. – С. 1–9 // Записки Научного товарищества імені Шевченка. – Т.XL. – Львів, 1901. – Бібл. – С. 3.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ *Грушевський М.С.* Рец. на: Шахматов А.А. Древнеболгарская энциклопедия X века // Византийский временник. – Т.VII. – Вып.1–2. – СПб., 1900. – С. 1–35 // Там само. – Т.XLV. – Львів, 1902. – Бібл. – С. 4.
- ²⁹ *Грушевський М.С.* Рец. на: Шахматов А.А. О Супрасльском списке Западнорусской летописи // Летопись занятий Археографической комиссии. – Вып. 13. – СПб., 1901. – С. 1–16 // Там само. – Т.LI. – Львів, 1903. – Бібл. – С. 28.
- ³⁰ *Грушевський М.С.* Рец. на: Шахматов А.А. Симеоновская летопись XVI в. и Троицкая начала XV в. // Известия Отделения русского языка и словесности имп. Академии наук. – Т.V. – Кн. 2. – СПб., 1900. – С. 451–553; *Шахматов А.А.* Ермолинская летопись и Ростовский владычный свод // Там же. – Т.VIII. – Кн.4. – СПб., 1903. – С. 72–98; Т.IX. – Кн.1. – С. 366–423; *Шахматов А.А.* Иоасафовская летопись // Журнал Министерства народного просвещения. – 1904. – №5. – Отд.2. – С. 69–79; *Шахматов А.А.* Рец. на: Лихачев Н.П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков. Ч.1. Исследование и описание филиграней. – СПб., 1899. – ССХІІ, 511 с. // Там само. – Т.LIX. – Львів, 1904. – Бібл. – С. 19.
- ³¹ *Грушевський М.С.* Рец. на: Шахматов А.А. Общерусские летописные своды XIV и XV вв. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1900. – №9. – Отд 2. – С. 90–176; №11. – С. 135–200; 1901. – №11. – С. 52–80 // Там само. – С. 18.
- ³² Там само. – С. 19.
- ³³ *Грушевський М.С.* Рец. на: Шахматов А.А. Корсунская легенда о крещении Владимира // Сборник статей, посвященных почитателями академику и заслуженному профессору В.И.Ламанскому по случаю пятидесятилетия его учёной деятельности. – Ч.2. – СПб., 1908. – С. 1029–1153 // Там само. – Т. СІХ. – Львів, 1912. – Бібл. – С. 179.

³⁴ Грушевський М.С. Рец. на: Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – СПб., 1908. – XVI, 686 с. // Там само. – Т.LXXXVIII. – Львів, 1909. – Бібл. – С. 201–202.

³⁵ Грушевський М.С. Вступний виклад з давньої історії Руси // Там само. – Т.IV. – Львів, 1894. – С. 150.

³⁶ Грушевський М.С. Рец. на: Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – СПб., 1908. – XVI, 686 с. // Там само. – Т.LXXXVIII. – Львів, 1909. – Бібл. – С. 202.

³⁷ Грушевський М.С. Рец. на: Перфецкий Е.Ю. Русские летописные своды и их взаимоотношения. – Братислава, 1922. – 101 с. // Україна. – Кн.2. – 1928. – С. 134.

³⁸ Грушевський М.С. Рец. на: Майков Л. К вопросу об “Истории руссов” // Журнал Министерства народного просвещения. – 1893. – Отд.2. – С. 213–231 // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Т.IV. – Львів, 1894. – С. 190.

³⁹ Див.: Грушевський М.С. Рец. на: Srkulj S. Die Entstehung der altesten russischen sogenannten Nestorchronik mit besonderer Rucksicht auf Svjatoslav's Zug nach der Balkanhalbinsel. – Leipzig, 1896. – 57с. // Там само. – Т.XVII. – Львів, 1897. – Бібл. – С. 2–3.

⁴⁰ Див.: Грушевський М.С. Рец. на: Истрин В.М. Хронограф Ипатского списка летописи под 1114 годом // Журнал Министерства народного просвещения. – 1897. – №11. – Отд.2. – С. 83–91 // Там само. – Т.XXVI. – Львів, 1898. – Бібл. – С. 10.

⁴¹ Див.: Грушевський М.С. Рец. на: Scepkin E. Zur Nestorfrage // Archiv fur slavische Philologie. – Berlin, 1897. – Bd.19. – С. 498–554 // Там само. – Т.XXV. – Львів, 1898. – Бібл. – С. 8–12.

⁴² Див.: Грушевський М.С. Рец. на: Истрин В.М. Хронографы в русской литературе. Вступительная лекция в имп. Новороссийском университете 16 сентября 1897 г. // Византийский временник. – Т.V. – Вып.1–2. – СПб., 1898. – Отд.1. – С. 131–152 // Там само. – Т.XXXIV. – Львів, 1900. – Бібл. – С. 11–12.

⁴³ Грушевський М.С. Рец. на: Шляков Н.В. О Поучении Владимира Мономаха. (Посвящается незабвенной памяти Н.А.Лавровского и В.В.Болотова) // Журнал Министерства народного просвещения. – 1900. – №5. – Отд. –2. – С. 96–138; №6. – С. 209–258; №7. – С. 1–21 // Там само. – Т.XLI. – Львів, 1901. – Бібл. – С. 3.

⁴⁴ Див.: Грушевський М.С. До справи хронологічної звязи в Галицько-Волинській літописи. Кілька заміток до статі В.Барвінського // Там само. – Т.LII. – Львів, 1903. – С. 1–5.

⁴⁵ Див.: Грушевський М.С. Рец. на: Некрасов Н.П. Заметка о двух статьях в договоре Игоря с греками 945 года // Известия Отделения русского языка и словесности имп. Академии наук. – Т.VII. – Кн. 3. – СПб., 1903. – С. 77–88 // Там само. – Т.LV. – Львів, 1903. – Бібл. – С. 4–5.

⁴⁶ Грушевський М.С. Рец. на: Покровский К. Кометы в русских летописях // Мир божий. – 1903. – Апрель. – Отд.1. – С. 235–256 // Там само. – С. 9.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Див.: Грушевський М.С. Рец. на: Срезневский И.И. Чтения о древних русских

летописях.(Чтения IV-VIII) // Известия Отделения русского языка и словесности имп. Академии наук. – Т.VIII. – Кн.1. – СПб., 1903. – С. 120–173 // Там само. – Т.LXII. – Львів, 1904. – Бібл. – С. 5–6.

⁴⁹ Грушевський М.С. Рец. на: Иконников В.С. Опыт русской историографии. – Т.2. – Кн.1. – К., 1908. – X, 1056, XXXII, Vc.; Т.2. – Кн.2. – К., 1908. – С. 1057–1955, XXXI–II–XLIX, 1–79, 80–113, I–IX, I–XI // Там само. – Т.LXXXVIII. – Львів, 1909. – Бібл. – С. 202.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само. – С. 203.

⁵² Див.: Грушевський М.С. Рец. на: Романов Б. Смердий конь и смерд (В летописи и Русской правде) // Известия Отделения русского языка и словесности имп. Академии наук. – Т.XIII. – Кн.3. – СПб., 1908. – С. 18–35 // Там само. – Т.LXXXIX. – Львів, 1909. – Бібл. – С. 184–185.

⁵³ Див.: Грушевський М.С. Рец. на: Айналов Д.В. Очерки и заметки по истории древнерусского искусства // Известия Отделения русского языка и словесности имп. Академии наук. – Т.XIII. – Кн.2. – СПб., 1909. – С. 290–323 // Там само. – Т.XC. – Львів, 1909. – Бібл. – С. 219–220.

⁵⁴ Див. Грушевський М.С. Рец. на: Бертье Делагард А. Как Владимир осаждал Корсунь // Известия Отделения русского языка и словесности имп. Академии наук. – Т.XIV. – Кн.1. – СПб., 1910. – С. 241–307; Srkulj S. Drei Fragen aus der Taufe des heiligen Wladimir // Archiv fur slavische Philologie. – Т.XXIX. – Berlin. – С. 246–287 // Там само. – Т.CIX. – Львів, 1912. – Бібл. – С. 179.

⁵⁵ Там само. – С. 181.

⁵⁶ Грушевський М.С. Рец. на: Приселков М.Д. Афон в начальной истории Киево-Печерского монастыря.(Памяти незабвенного Е.Е.Голубинского) // Известия Отделения русского языка и словесности имп. Академии наук. – Т.XVII. – Кн.3. – СПб., 1912. – С. 186–197 // Там само. – Т.CXIV. – Львів, 1913. – Бібл. – С. 203.

⁵⁷ Грушевський М.С. Рец на: Перфецкий Е.Ю. Русские летописные своды и их взаимоотношения. – Братислава, 1922. – 101 с. // Україна. – Кн.2. – 1928. – С. 134.

⁵⁸ Тавризян Г.М. Рецензия на метод или метод рецензии // Вопросы философии. – 1990. – №12. – С. 168.

⁵⁹ Винар Л. Силуети епох. – Дрогобич: Відродження, 1992. – С. 91.

⁶⁰ Василенко М. Проф. М.С. Грушевський як історик // Український історик. – Т.1–4 (132–135). – Нью-Йорк – Торонто, 1997. – С. 148.